

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

ANNETTE VERSLUYSSTRAAT
(versluys-poelman) feministe 1853 - 1914
◀ JOHANNA NABERSTRAAT

CORRIE TENDELOOSTRAAT

feministe 1897 - 1956

CHARLOTTE RUYSSSTRAAT ▶
MARIE-ANNE TELLEGENSTRAAT ▶

MINA KRUSEMANLAAN

feministe 1839 - 1922

ANNA REYNVAANSTRAAT
CARRY POTHUISSTRAAT
MARIE JUNGUSSTRAAT
ROSA MANUSSTRAAT
SUZE GROENEWEGSTRAAT

Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk

Het ontwerp van woonwijken
in Nederland en de zoektocht
naar identiteit

Colofon

Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk
Het ontwerp van woonwijken in Nederland en de
zoektocht naar identiteit

Auteur: Jaap Evert Abrahamse

Opdrachtgever: Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed Afbeeldingen: Rosa Tigges

Begeleiding: Anita Blom, Machteld Linssen

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	3
Inleiding	4
Hoofdstuk 1 Voorgeschiedenis: overheidsbeleid, ruimtelijke ordening en volkshuisvesting	7
De naoorlogse jaren: repetitieve stedenbouw	7
De jaren zeventig: gebundelde deconcentratie.....	9
Hoofdstuk 2 De opkomst van een nieuwe utopie	10
Kritiek op de moderne stedenbouw	10
Terug naar de geschiedenis.....	10
‘Het verhaal van een andere gedachte’	11
Burger en overheid	12
‘Beleving’: psychologie en esthetiek van de stad.....	13
Herkenbaarheid en kleinschaligheid: toepassing in de praktijk	14
Hoofdstuk 3 Vorm en functie van de bloemkoolwijk	16
Stedenbouwkundige opzet	16
Functiemenging.....	17
Terug naar de straat	17
Zoektocht naar eigenheid	17
Architectuur	18
Hoofdstuk 4 Het einde van de bloemkoolwijk: ‘hoe het eigenlijk niet moet’	20
Besluit	21
Literatuur en bronnen.....	23
Voorbeelden Bloemkoolwijken	25

Inleiding

In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw kregen stadsuitbreidingen in Nederland een heel ander aanzicht dan ze daarvoor hadden gehad. De woonwijk uit die periode is van een specifiek en tijdgebonden type, gekenmerkt door kleinschaligheid, herkenbaarheid en onregelmatigheid, of zo men wil onoverzichtelijkheid. Ze worden vaak aangeduid als 'woonerfwijk', maar ook als 'bloemkoolwijk', omdat de plattegrond trekken vertoont van een doorsgesneden bloemkool, met een zich fijn vertakkend stelsel van doodlopende straten en woonerven.

De woningbouw van de jaren zeventig en tachtig is vaak weggezet als weinig verheffend, saai en voorspelbaar, maar achter de schermen voerden grote idealen de boventoon. De bouwproductie uit die tijd was in feite een grote tegenbeweging op de wederopbouwperiode en zijn modernistische stedenbouw. Hieronder komt eerst die modernistische stedenbouw aan de orde. Dan wordt beschreven hoe vanuit de kritiek op het modernisme uitgangspunten werden geformuleerd voor een nieuwe stedenbouw. Vervolgens wordt de uitwerking van die ideeën in de stedenbouw van de jaren zestig, zeventig en tachtig beschreven, eerst in laat-modernistische wijken en later in de bloemkoolwijken. Sommige van die uitgangspunten werden gerealiseerd, zoals het verlenen van een eigen identiteit aan wijken en de aansluiting bij het landschap. Andere idealen, met name als het gaat om het doorbreken van de monotonie en functiarmoede liepen stuk op de weerbarstige stedenbouwkundige praktijk. Tot slot komt de ondergang van het idee van de bloemkoolwijk aan de orde.

Er zijn bloemkoolwijken in vele soorten, maten en vormen, maar ze hebben een aantal gemeenschappelijke kenmerken: ze bestaan voor het overgrote deel uit laagbouw, dat wil zeggen grondgebonden eengezinswoningen. Die zijn gegroepeerd rond openbare ruimtes – hofjes, straten of woonerven – die uitdrukkelijk zijn bedoeld als ontmoetingsplek voor de bewoners. De architectuur is kleinschalig; baksteen en schuine, met pannen gedekte kappen zijn meestal prominente elementen. In het straatbeeld is

onmiskkenbaar, maar met wisselend succes, gestreefd naar variatie en complexiteit. Dit alles geeft de wijken een besloten of zelfs labyrinthisch karakter en heeft de veel gehoorde grap de wereld in geholpen dat 'zelfs de postbode er verdwaalt'.

De bloemkoolwijk kwam op in de eerste helft van de jaren zeventig en werd gebouwd tot het midden van de jaren tachtig. De wijken kwamen tot stand in de periode waarin de overheid grote invloed had op het gebied van verstedelijking en volkshuisvesting. De verstedelijking werd gestuurd in de opeenvolgende nota's over de ruimtelijke ordening, en de regelgeving en subsidiestelsels voor woningbouw hadden grote invloed hadden op de stedenbouwkundige praktijk en het aanzien van woonwijken. Tegen het einde van de jaren zestig vond een zekere mate van decentralisatie plaats, waarbij het rijk middelen verstrekke en beleidsregels bepaalde en de gemeenten verantwoordelijk waren voor de uitvoeringspraktijk. Gemeenten kregen in de Wet op de Ruimtelijke Ordening van 1966 de mogelijkheid om globale bestemmingsplannen, zogenaamde vlekkenplannen op te stellen, die in een later stadium, mede afhankelijk van de subsidiemogelijkheden, konden worden ingevuld door architecten.

De opkomst van de bloemkoolwijk maakt deel uit van de ontwikkeling van de naoorlogse woonwijk in Nederland. Die ontwikkeling verliep razendsnel: het ontwerp van woonwijken en de typologie en architectuur van woningen werden voortdurend aangepast aan de steeds weer veranderende ideeën over het wonen en over de inrichting van de samenleving. Het beleid op het gebied van de volkshuisvesting, de stedenbouwkundige praktijk en de ontwikkeling van de woonwijk waren een afspiegeling van die ideeën, die veelal een idealistische of zelfs utopische oorsprong hadden, maar in de praktijk meestal niet als zodanig uitwerkten. Maar zo snel als het concept van de bloemkoolwijk opkwam, zo snel werd het ook weer vervangen door een nieuw idee. De kritiek was hevig net als eerder bij de modernistische wijken. De bloemkoolwijk werd in het architectuurdebat – zeker niet door de bewoners – neergezet als

uiting van 'Nieuwe Truttigheid' en gezien als de zoveelste mislukking in de naoorlogse stedenbouw.

Hoewel de bloemkoolwijk het denken over de stad slechts korte tijd heeft gedomineerd, is zijn impact enorm. Ongeveer een kwart van de Nederlandse woningvoorraad heeft een bouwdatum tussen 1970 en 1985.¹ Het totaal aantal woningen in bloemkoolwijken wordt geschat op 800.000, dat is ruim 40% van het aantal gebouwde woningen destijds.² Gezien het feit dat de bloemkoolwijk in die periode een betrekkelijk gebruikelijke vorm van bouwen was, en dat de gemiddelde woningdichtheid in de naoorlogse periode sterk terugliep – tot ongeveer 30 woningen per hectare – is de impact van deze bouwvorm op het huidige Nederlandse landschap groot geweest.

Het ontwerp, de planning en de uitvoering van de bloemkoolwijken vallen grotendeels samen met twee fenomenen waar de RCE recent onderzoek naar heeft laten doen: de experimentele woningbouw, die net als de bloemkoolwijk een reactie is op de naoorlogse modernistische woningbouw, en de stadsvernieuwing, die in veel opzichten de binnenstedelijke tegenhanger is van de bloemkoolwijk.³

Net als in de nieuwe woonwijken is ook in de stadsvernieuwing de tendens is te zien om de bestaande stad als uitgangspunt en inspiratiebron te nemen; dit was de tijd van het 'bouwen voor de buurt'. Ook de architectuur van de woningen laat in veel gevallen grote gelijkenis zien: er zijn straten uit de periode van de stadsvernieuwing in de Amsterdamse Kinkerbuurt die nauwelijks te onderscheiden zijn van straten in het toen pas gebouwde Almere.

Met de introductie van van de bloemkoolwijk werd het ideaal van een strak vormgegeven modernistische tuinstad, ontsloten door een zeer ruime (auto)infrastructuur, vervangen door dat van een kleinschalige, dorpsachtige

1

<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=82550NED&D1=a&D2=a&D3=1-12&D4=0,75,190,365,416&D5=a&HD=180405-1545&HDR=T,G1,G2&STB=G3,G4> (26 november 2018).

² Meulendijks 2010, p. 6.

³ Barzilay, Ferwerda en Blom 2018; Van Es en Voerman 2018.

bebouwing, georganiseerd rond woonerven, waarin sociale interactie vooropstond. Het stedenbouwkundig ideaal was in korte tijd omgeslagen van rationeel en grootschalig naar romantisch en nostalgisch, van maakbaar door technocratie naar 'spontaan' en anti-autoritair.

De 'maakbaarheid' van de samenleving was een kernbegrip in de naoorlogse geschiedenis van Nederland, en zeker ook in de stedenbouw. Stedenbouw werd – samen met een groot aantal andere instrumenten – gezien als een manier om de maatschappij op de gewenste manier te laten functioneren. Veel ervaring werd opgedaan bij de inrichting van de IJsselmeerpolders, waar uit het niets een nieuwe samenleving werd gecreëerd. De elkaar na de Tweede Wereldoorlog snel opvolgende maatschappelijke idealen zijn gerealiseerd op verschillende manieren en met een zeer wisselend niveau van welslagen. De bloemkoolwijken werden net als de wederopbouwijken gerealiseerd door een bouwsector waarin grootschalige industriële bouw gebruikelijk was en werden veelal ontworpen door dezelfde grote bureaus die kort daarvoor een rol hadden gespeeld in de wederopbouwijken. De bouwsector wist zich snel aan te passen aan de veranderende omstandigheden en de nieuwe ideeën van ontwerpers, planologen en sociologen.

De laatste jaren is het nodige onderzoek gedaan naar bloemkoolwijken.⁴ Het overgrote deel van de beschikbare literatuur komt voort uit de huidige problematiek in de wijken, die na enkele decennia te maken krijgen met fysieke slijtage, demografische veranderingen en een veranderende positie op de woningmarkt. Daarbij valt op dat de toon van de rapportages sterk varieert: van 'niks aan de hand' tot ronduit alarmistisch. Dat lijkt enerzijds voort te

⁴ De overzichtswerken over architectuur, stedenbouw en volkshuisvesting in Nederland besteden aandacht aan de stedenbouw in de jaren zeventig: De Vreeze 1993; Van der Cammen en De Klerk 2003; Wagenaar 2011; Rutte en Abrahamse 2014. Ook in monografieën over architecten en stedenbouwkundigen, waaronder de BONAS-reeks, in rapporten over specifieke wijken is informatie te vinden over het ontwerp, de bouw en de huidige problematiek in bloemkoolwijken. Verder is in 2011 een overzichtboek over bloemkoolwijken verschenen: Ubink en Van der Steeg 2011.

komen uit de grote variatie in bloemkoolwijken en de stedelijke context waar ze deel van uitmaken. Daarbij is verschil zichtbaar tussen de oudere bloemkoolwijken met koopwoningen uit de jaren zeventig en de sneller verloederde wijken met hoofdzakelijk sociale huurwoningen. Anderzijds leidde inspraak en participatie van bewoners tot aanpassingen aan hun eigen wensen: het was de bedoeling om ervoor te zorgen dat wijken een zeker patina zouden verwerven, zoals oude stedelijke kernen dat ook hebben. Wat in de ene wijk wordt gezien als het slagen van de ambitie om de invloed van de bewoners op hun woonomgeving te vergroten, bijvoorbeeld het bouwen van grote aantallen schuurtjes, stallingen of afdakjes, wordt op de andere plek gezien als verloedering. Er zijn op basis van dit soort onderzoek ook een groot aantal plannen van aanpak opgesteld en hier en daar uitgevoerd. Soms was die aanpak

radicaal: de eerste bloemkoolwijken met sociale huurwoningen zijn inmiddels gesloopt.

Er is inmiddels enig historisch onderzoek gedaan naar het ontstaan van deze wijken, deels ten behoeve van de aanpak van de huidige problematiek, deels als onderdeel van grote overzichten van de stedenbouw in Nederland, maar dat spitst zich vooral toe op de reden van hun ontstaan: als reactie op de functionalistische stedenbouw van de jaren vijftig en zestig, en niet zozeer op de wijken zelf. In dit rapport zal aan de hand van literatuur worden gekeken op basis van welke ideeën dergelijke wijken tot stand zijn gekomen. Op basis daarvan kan in een later stadium en op een meer gedetailleerd niveau nader onderzoek worden gedaan naar de erfgoedwaarden van stadsuitbreidingen uit de jaren zeventig en tachtig.

Hoofdstuk 1 Voorgeschiedenis: overheidsbeleid, ruimtelijke ordening en volkshuisvesting

In de vroege jaren zestig publiceerde het Centraal Bureau voor de Statistiek een bevolkingsprognose die erop neerkwam dat Nederland rond de eeuwwisseling zo'n 20 miljoen inwoners zou tellen. Deze opzienbarende groeiverwachting bepaalde het ruimtelijk beleid van de jaren zestig: onder dat beleid lag een gevoel van urgentie, grenzend aan paniek. Men vreesde voor enorme overbevolking en een verdere toename van de woningnood. Die was al hoog, omdat in veel steden na 1935 niet veel woningen meer waren bijgebouwd. De Eerste en vooral de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening uit 1960 en 1966 moeten worden gezien als een reactie op deze paniek. De kolossale vraag leidde op korte termijn tot de bouw van honderdduizenden nieuwe woningen. De woningproductie, die na de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk vrij langzaam op gang was gekomen, schoot omhoog in de jaren zestig. De rijksoverheid bepaalde waar en hoeveel woningen gebouwd werden. Gemeenten en projectontwikkelaars werden onderworpen aan centrale sturing vanuit Den Haag. Ze kregen de opdracht om grote aantallen woningen te bouwen met subsidie van het rijk. Ook de woningcorporaties werden door de invoering van een subsidiestelsel onder de regie van de rijksoverheid gebracht. Ze waren niet langer opdrachtgever, bouwer en beheerder van woningen voor de eigen leden, maar kregen een uitvoerende rol. Ze drukten veel minder dan voorheen een eigen stempel op de woningproductie, maar vulden woningcontingenten in, waarbij hun relatie met hun huurders steeds meer vergelijkbaar werd met die van commerciële verhuurders.⁵

De naoorlogse jaren: repetitieve stedenbouw

Als model voor deze groei werd in de jaren vijftig en zestig teruggerepen op vooroorlogse modernistische

stedenbouwkundige ideeën. Dit werd mogelijk gemaakt door een reorganisatie van het bouwbedrijf die snelle bouw van grote aantallen woningen mogelijk maakte. De architecten die in de woningbouw werkten waren veelal voorstander van bouwsystemen. De bebouwing werd georganiseerd in woonwijken. Deze waren voor de oorlog al geïntroduceerd, bijvoorbeeld in het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, dat onder leiding van Cornelis van Eesteren werd opgesteld en in 1935 goedgekeurd. De verhoging van de woningproductie door grootschalig industrieel bouwen sloot goed aan bij de ideeën van de vooroorlogse modernisten, die licht, lucht en ruimte wilden brengen door een nieuwe stedenbouw van vrijliggende volumes in een doorlopende groene buitenruimte. Daarbij werd de traditionele stadsstructuur met straten en gesloten bouwblokken losgelaten. Onder invloed van modernistische ideologie, onder meer gedreven door de noodzaak om de woonomgeving gezonder te maken, werd in stadsuitbreidingen een strikte scheiding van functies doorgevoerd: woonwijken werden door infrastructuur en brede groene gordels gescheiden van hun omgeving. Wonen, werken en (in mindere mate) recreatie werden ondergebracht in gescheiden territoria.

De woningbouw werd gerealiseerd in een systeem dat gekenmerkt werd door centralisatie en rationalisatie.

Schaalvergroting en de toepassing van industriële prefab- en systeembouw werden het uitgangspunt. Dat leidde tot uniformering van de bebouwing. Dit had een groot effect op de opzet en indeling van woonwijken. Die kregen een eenvoudig, regelmatig en repetitief patroon, met vaak een opzet in 'stempels', kleine eenheden waarin verschillende soorten woningen (eengezinswoningen, appartementen in gestapelde bouw, ouderenwoningen) werden gecombineerd. Zo'n stempel kon in principe eindeloos worden herhaald, waarbij de enige onderbreking bestond uit op gezette afstanden geplaatste maatschappelijke en commerciële

⁵ Abrahamse, Van Mil en Rutte 2014, 241.

voorzieningen. Tegen het einde van de jaren zestig werd hoogbouw, in de vorm van galerijflats met appartementen, een steeds gebruikelijker onderdeel van uitbreidingswijken.⁶ Voor dit soort stedenbouw waren het niet alleen de vooroorlogse ideeën over de tuinstad, maar ook hoogstedelijke modernistische utopieën als de *Großstad* van Hilberseimer en meer nog de plannen van Le Corbusier de referentiebeelden. Het aandeel hoogbouw werd tegen het einde van de jaren zestig steeds groter; de meest uitgesproken en iconische nieuwe woonwijk uit die tijd, de Bijlmermeer. De Bijlmermeer was niet alleen het culminatiepunt, maar tegelijkertijd het einde van de grootschalige hoogbouw. De periode van de hoogbouwwijk, met zijn karakteristieke stadsranden waarin de galerijflats oprezen vanuit het omliggende weiland, zoals die te zien waren in Uithoorn-Noord, en Vinkhuizen (Groningen) zou maar enkele jaren duren. Dat was niet alleen een gevolg van stedenbouwkundige opvattingen, maar ook van populariteit: appartementen in hoogbouw legden het op de woningmarkt af tegen de grondgebonden eengezinswoning met tuin, die dankzij de toegenomen welvaart voor steeds meer mensen bereikbaar werd. Naoorlogse wijken werden opgezet volgens de wijkgedachte: vrijwel identieke, eindeloos herhaalbare architectonische en sociale eenheden werden geordend binnen een hiërarchisch opgezette hoofdstructuur. Stadsdelen waren verdeeld in wijken, van elkaar gescheiden door groenstroken. Die wijken kregen een centrum met voorzieningen, zoals winkels, middelbare scholen en kerken. Werk en grootstedelijke voorzieningen werden echter buiten de wijk gehouden. Wijken (met ieder 5.000-20.000 inwoners) waren op hun beurt onderverdeeld in buurten (2000-5000 inwoners), met dagelijkse voorzieningen, zoals winkels voor dagelijkse behoeften, speelplekken en scholen, op loopafstand van iedere

⁶ In vergelijking met de ons omringende landen kwam hoogbouw in Nederland laat op gang. Dat had met de bouwtechniek en de hoge kosten te maken, terwijl in Nederland de woningnood werd aangepakt door het bouwen van sociale woningen met een lage huur: Blom, Jansen en Van der Heiden 2004, pp. 29-34.

woning. De stad werd opgedeeld in overzichtelijke delen, niet groter dan een klein stadje of een groot dorp. Zo bleef de stad overzichtelijk en konden voorzieningen gelijkmatig worden gespreid. Sociaal contact tussen de bewoners van de nieuwe wijken bevorderd, bijvoorbeeld door het van overheidswege stimuleren van het verenigingsleven in de nieuwe wijken. Stadsuitbreidingen ontstonden in hun geheel op de tekentafel en werden in korte tijd uit de grond gestampt, nadat – vooral in het veenweidegebied in het westen van Nederland – een metersdikke laag ophogingszand over het bestaande cultuurlandschap werd aangebracht. De *tabula rasa* was het uitgangspunt van de naoorlogse stedenbouwer. Er was weinig tot geen verband tussen het bestaande landschap en de nieuwe stad. Vaak werden nieuwe stadsdelen door een of enkele architectenbureaus ontworpen – de stedenbouwkundige ontwerp bureau's volgden de naoorlogse schaalvergroting en de bouwpraktijk en werden zelf ook steeds groter; grote bureau's als Van de Broek en Bakema, Wissing of Kuiper Compagnons hebben door het hele land duizenden en duizenden woningen ontworpen op min of meer identieke stedenbouwkundige patronen en in dezelfde architectuur. De kampioen van de systeembouw was de architect Ernest Groosman; volgens hem had standaardisering in de woningbouw grote voordelen, zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht. Groosman bouwde met zijn bureau in de periode 1945-1970 honderdduizenden woningen in steeds grotere complexen, en ook standaardsupermarkten of 'Groosmandozen' in industriële bouwsystemen, zodat niet alleen de woningen zelf, maar ook de in de uitbreidingswijken gelegen winkelcentra een toenemende mate van eenvormigheid lieten zien. Groosman beschouwde de architect niet zozeer als ontwerper, maar vooral als organisator en onderhandelaar bij de toepassing van bouwsystemen.⁷ In vergelijking met oudere stadsuitbreidingen kregen naoorlogse woonwijken een sterk uniform aanzien, niet alleen in hun stedenbouwkundige opzet, maar ook in hun architectuur.

⁷ Hellinga, Van Hoogstraten en Van der Velden 2001, 8-66.

De jaren zeventig: gebundelde deconcentratie

De sterke economische groei leidde tot de opkomst van de naoorlogse welvaartsstaat en tot de massale verspreiding van het suburbane wonen: de gemiddelde Nederlander betrok een huis, het liefst een koopwoning, in een buitenwijk. In een toenemend aantal gevallen was dat een grondgebonden eengezinswoning met een auto voor de deur. Dat, en de door de schaalvergroting en functiescheiding noodzakelijke dagelijkse verplaatsingen, leidde ertoe dat de Nederlandse infrastructuur moest worden aangepast aan massaal autogebruik. Tussen de steden werd een netwerk van autosnelwegen aangelegd, veelal langs dezelfde tracés als de oudere infrastructuur van wegen en spoorwegen. Ook dit stelsel was in hoofdlijnen al voor de Tweede Wereldoorlog ontworpen: het was gebaseerd op het Rijkswegenplan dat in 1927 werd uitgebracht en vervolgens een aantal malen werd bijgesteld.

Er kwamen – buiten de IJsselmeerpolders – niet veel nieuwe steden bij, maar vrijwel alle stedelijke gemeenten maakten een zeer sterke groei door van het bebouwd oppervlak. Deze speelde zich in grote lijnen af binnen het bestaande stedenpatroon, zoals dat vanaf de middeleeuwen geleidelijk was gegroeid. Grote delen van Nederland veranderden in hoog tempo van open, agrarische landschappen in een suburbane huizenzee van voornamelijk laagbouw. Veel steden, vooral in het westen van het land, groeiden vast aan hun buurgemeenten, zodat grote aaneengesloten bebouwde gebieden werden gevormd.⁸ De schaal van de naoorlogse stadsuitbreidingen was veel groter dan die van voor de oorlog, en de snelheid waarmee ze werden gebouwd ook. Het beleid van de rijksoverheid, was er met de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening op gericht het verschil tussen stad en platteland te behouden. De *sprawl* moest worden gestuurd; dat gebeurde door middel van 'gebundelde deconcentratie'.

In de Derde nota Ruimtelijke Ordening uit 1974 werd om die reden een aantal kleinere en grotere gemeenten aangewezen als 'groekern' om verstedelijking, bevolking en economische ontwikkeling te spreiden. Die groekernen vormden de hoeksteen van het verstedelijkingsbeleid. De uitvoering van dit beleid was mogelijk geworden toen in de nota Volkshuisvesting van 1972 middelen beschikbaar kwamen voor woningbouw en flankerend beleid voor onder meer openbaar vervoer. Een aanwijzing als groekern leidde in alle gevallen tot een snelle ontwikkeling, met een sterke groei van het aantal inwoners en het bebouwde oppervlak. Tussen de grote steden werden op een aantal plaatsen groene bufferzones ingesteld. De meeste groekernen lagen in de Randstad, maar ook daarbuiten werden groekernen aangewezen. Maar de bekendste groekernen waren bedoeld om de overloop uit de grote steden in de Randstad op te vangen. Rond Amsterdam lagen Alkmaar, Purmerend, Hoorn, Lelystad, Almere, Huizen en Haarlemmermeer), de groei van Utrecht moest deels worden opgevangen in Nieuwegein en Houten, bij Den Haag werd Zoetermeer aangelegd en bij Rotterdam Hellevoetsluis, Spijkenisse en Capelle aan den IJssel. Veel bloemkoolwijken liggen in deze kernen, omdat het verstedelijkingsbeleid zich in de jaren zeventig op hun ontwikkeling richtte. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Engeland en Frankrijk, waar na de oorlog in de *New Towns* en *Villes Nouvelles* nieuwe kernen met hoogstedelijke woon- en werkmilieus en een uitgesproken stedelijke architectuur werden gecreëerd als onderdeel van de grote agglomeraties, werden in Nederlandse stadsuitbreidingen en groekernen uitsluitend suburbane woonmilieus gecreëerd.

⁸ Abrahamse, Van Mil en Rutte 2014, 236-237.

Hoofdstuk 2 De opkomst van een nieuwe utopie

Kritiek op de moderne stedenbouw

De snelle verstedelijking van Nederland en vooral de vorm die deze aannam, werd bepaald niet kritiekloos ontvangen. De grootschaligheid, uniformiteit en monotonie van de naoorlogse wijken en de steeds grotere aanwezigheid van de auto in daarin werden in toenemende mate als probleem gezien, niet alleen door steeds kritischer wordende bewoners, maar ook door bestuurders, stedenbouwkundigen, architecten en hun opdrachtgevers.⁹ De moderne stedenbouw werd door sommigen zelfs gezien als de oorzaak van allerlei aandoeningen, niet alleen lichamelijke, zoals maagzweren, maar vooral geestelijke aandoeningen, zoals depressies.¹⁰

Er werd een weinig vrolijk stemmend beeld geschetst van de modernistische stedenbouw. Die had zich volgens critici uitsluitend gericht op het oplossen van de problematiek van de volkshuisvesting: hoe konden in een hoog tempo genoeg woningen worden gebouwd van voldoende kwaliteit? Daarbij was een groot aantal technische problemen opgelost, maar daarbij waren veel positieve aspecten van de woning en de woonomgeving opgeofferd: de menging van functies, afwisseling in de (woon)omgeving, de daarmee samenhangende dichtheid van de stad. De straten, pleinen en blokken waaruit de historische stad bestond, waren in uitbreidingswijken, vervangen door een leeg vlak met daarop de stroken- en stempelverkaveling van de moderne stad, waarvan de bezonning en de verkeersstructuur weliswaar optimaal waren, maar die volledig losgekoppeld was van het weefsel van de stad, en daarmee van de samenleving. Door het woonblok los te maken uit zijn omgeving werd de woonomgeving volgens sommige critici gereduceerd tot een niemandsland,

waarin geen sprake meer was van een samenleving: in de jaren zeventig sprak de architect Ben Eerhart zelfs van een teruggang naar het 'stamverband': de fragmentatie van de moderne stad zou leiden tot een fragmentatie van de samenleving, doordat mensen te veel contact hadden met hun directe burens en geen contact met mensen verderop. Straten bestonden niet meer, de plinten van gebouwen bestonden uitsluitend uit toegangsdeuren, bergingen en blinde muren, de winkel op de straathoek was verdwenen (de hoek zelf ook), werkplaatsen waren uitgeplaatst naar anonieme bedrijventerreinen aan de randen van de stad, scholen waren 'als balletjes in de soep' samengeveegd in een groenstrook, ieder individueel initiatief was uitgebannen.¹¹ Uit de geconstateerde nadelen van de moderne stedenbouw werd vanaf het einde van de jaren vijftig, door een nieuwe avant-garde (onder meer bestaand uit de Forum-groep, waarover hieronder meer) geleidelijk een programma voor de nieuwe stad van de jaren zeventig geformuleerd: terug naar een humane, afwisselende, gemengde, complexe, herkenbare en kleinschalige stad, waarin de mens als individu kon leven in enige vorm van harmonie met zijn medemens en de natuur en zijn eigen woning en woongeving tot op zekere hoogte kon beïnvloeden.

Terug naar de geschiedenis

Een reactie op de sterk gerationaliseerde naoorlogse stedenbouw en architectuur kon ook in de ontwerp- en bouwpraktijk niet uitblijven. Tegenover de door de CIAM geïnspireerde stedenbouw, gebaseerd op tuinstad, *Großstad* en *Existenzminimum*, kwamen nieuwe, meer romantische en op de historische voorbeelden geïnspireerde ideeën over stedenbouw tot bloei. Deels waren deze gebaseerd op de historische (binnen)stad, die bestond uit straten en blokken, en die

⁹ Wagenaar 2011, pp. 413-422, 481-490.

¹⁰ Zie over de kritiek op de moderne stedenbouw: Wagenaar 2011, pp. 491-492.

¹¹ Eerhart 1974.

in de loop van de jaren zeventig een spectaculaire herwaardering onderging. Maar niet alleen de steden, ook de dorpen en de plattelandssamenleving dienden als inspiratie voor de nieuwe stedenbouw. Zulke meer dorpse en op een leven dicht bij de natuur geïnspireerde beelden waren niet nieuw in de stedenbouwkundige praktijk: vanaf de jaren twintig waren juist kleinschalige, op de natuur gerichte tuindorpen een dominant idee in de stedenbouw. De ontwikkeling van de uitbreidingswijken vertoont een sterke samenhang met de gang van zaken in de binnensteden. In de jaren zestig waren voor veel binnensteden grootschalige herstructureringsplannen ontworpen, waarbij historische gebouwen en structuren plaats moesten maken voor verkeerswegen en grootschalige nieuwbouw; waar stadsuitbreidingen vrijwel uitsluitend werden bestemd voor de woonfunctie, zouden de binnensteden de andere kant van de medaille vertegenwoordigen en worden omgebouwd tot moderne *city* met vooral gebouwen voor de opkomende diensteneconomie. In de jaren zeventig kwam de reactie: bewoners, studenten, architecten en later ook bestuurders keerden zich tegen deze plannen en zetten zich in voor behoud van het bestaande stratenplan, behoud van de woonfunctie door middel van binnen de oude structuur gerealiseerde, kleinschalige woningbouw, in veel gevallen in combinatie met het behoud van monumenten en de instelling van een beschermd stadsgezicht. De kleinschaligheid van de historische binnensteden en dorpen zou ook worden geprojecteerd op de nieuwe uitbreidingswijken en groeikernen.

‘Het verhaal van een andere gedachte’

Belangrijke representanten van het nieuwe denken waren de leden van de zogeheten Forumgroep. Al in 1959 verscheen in het tijdschrift *Forum* een manifest onder de titel *Het verhaal van een andere gedachte*, geschreven door de architecten Jaap Bakema, Aldo van Eyck, Joop Hardy en Herman Hertzberger. Zij hadden de redactie samen met enkele gelijkgestemden overgenomen en gebruikten het tijdschrift vanaf die tijd

om hun ideologie uit te dragen.¹² *Forum* werd de spreekbuis van een niet zeer nauw te omschrijven groep van (vooral) architecten, die zich niet mis te verstane termen afzette tegen het rücksichtslose naoorlogse modernisme.¹³

Het tijdschrift diende als medium voor een herhaald, invloedrijk pleidooi in woord en beeld tegen de schrale, bureaucratische versie van het functionalisme. Zij wezen het modernisme op zich niet af, maar wilden niet alleen de functionele eisen van wonen, werken, verkeer en recreatie als uitgangspunt nemen, maar ontwerpen maken voor de menselijke samenleving als geheel, waarbij het strikte onderscheid tussen stedenbouw en architectuur moest komen te vervallen. Een van de grondgedachten van *Forum* werd geformuleerd door de architect Jaap Bakema. Deze stelde dat in de architectuur niet alleen de vorm de functie moest volgen, maar dat de vorm zelf ook een functie had. Architectuur was in zijn ogen de ‘driedimensionale expressievorm van menselijke gedragingen’. Een van de functies van de gebouwde omgeving, en dus een van de taken van de ontwerper, was het bieden van identificatiemogelijkheden aan de toekomstige bewoners. *Forum* streefde naar specificiteit.¹⁴

Aldo van Eyck wilde de abstracte begrippen *space* en *time* vervangen door *place* en *occasion*. Een huis of een stad zag hij als een ‘tros plekken’.¹⁵ Van Eyck had scherp in de gaten dat een van de problemen die moesten worden opgelost om die identificatie mogelijk te maken lag in het ontbreken van direct contact tussen de architect en de mensen voor wie hij werkte, de latere bewoners. De schaalvergroting in de bouw had dit contact verbroken. Waar Van Eyck dit wilde oplossen door het stimuleren van kleinschalige architectenbureaus in de stad, wilde Bakema dat doen binnen de grootschalige bouwproductie, door middel van het differentiëren en uitbreidbaar maken van de woning. Daarmee preludeerde hij op latere oplossingen die door de architect John Habraken werden aangedragen: in zijn uit 1961 daterende boek *De dragers en*

¹² Van Dijk 1983.

¹³ Van der Cammen en De Klerk 2003, pp. 257-258.

¹⁴ Van Dijk 1983, p. 148.

¹⁵ Van Dijk 1983, pp. 148-149.

de mensen deelt Habraken de woning op in een collectief casco en een specifiek interieur, dat door de bewoners individueel naar wens kon worden ingericht. In de ogen van Habraken was de moderne massawoningbouw door de normalisatie en centralisatie van de woningbouw geen architectonische opgave meer. Iedere medezeggenschap van de bewoners was uitgesloten, eigen initiatief was kansloos. Volgens Habraken was de naoorlogse massawoningbouw "een gigantisch kazerneringsproject".¹⁶ Het antwoord lag in het maken van constructies die zelfstandige woningen konden bevatten zoals een boekenkast boeken bevat: woningen moesten net als boeken kunnen worden verplaatst van de ene naar de andere plaats. De ideeën van de Forum-groep zijn niet zozeer verspreid via het gebouwde oeuvre van de deelnemers; Hertzberger werd vooral bekend om zijn scholen en kantoorgebouwen en Van Eyck richtte zich vooral op de binnenstedelijke woningbouwopgave. Hun invloed kwam vooral voort uit de leerstellingen die zij in tekst en beeld uitdroegen in het tijdschrift, maar ook via het architectuuronderwijs. Het programma voor de wijken van de jaren zeventig en tachtig wordt geformuleerd in het nummer van *Forum* uit 1959 dat als titel *Het verhaal van een andere gedachte* had meegekregen: "Wij staan voor de taak bewoonbare steden te creëren in een reeds bijna onbewoonbaar land. Ware interieuren van de gemeenschap, opdat ieder mens weet wie hij is en waar hij is, opdat het beschermde gemoed de huizen, straten en pleinen weer kan verwarmen. Dit betekent ondubbelzinnig de overwinning van l'espace corridor. Van het in de ruimte strooien van onbruikbare woonvormen. Van iedere amorph-additief in elkaar geadmistrateerde huizenbrei [sic]. Van arbitraire-sentimentele groeperingen der woonelementen tot zinloze pseudo-hoven. Van de cerebrale splitsing der stedelijke functies en hun anorganische verabsolutering. De overwinning van het grote aantal en de kleine maat. Van het "kleine" in het algemeen. De overwinning van het grote aantal zinloze voorschriften en hun kleinzielige hantering; van de commissieziekte; van het oncreatief gepruts van officiële stedenbouw- en

---

¹⁶ Habraken 1961, pp. 22-23

huisvestingsinstanties; van de drang naar autoriteit en behaaglijkheid, zo kenmerkend voor de architect van vandaag. Hereniging van architectuur en stedenbouw tot één discipline. Taak voor een vollediger soort mens."¹⁷

Uit deze tekst – en veel andere uit dezelfde kringen – wordt duidelijk dat de opkomende generatie klaar was met het functionalisme, met grootschaligheid, met bouwvoorschriften, met regelzucht en autoriteit in het algemeen, en dat men de herwaardering en herintroductie nastreefde van een meer op de historie gebaseerd idee van de stedelijke buitenruimte, van de straat en het plein. Men wilde stedenbouw en architectuur in elkaar laten overlopen, zodat samenhangende, herkenbare en herbergzame plekken en steden konden worden gecreëerd. De ideeën van Forum zouden (veel) later gestalte krijgen in de stedenbouw van de jaren zeventig.

Burger en overheid

Een factor die daarnaast steeds meer aan belang won, was de rol van de bewoners in het planproces. In de jaren zeventig kreeg 'de burger' steeds meer invloed, en die burger had in veel gevallen een heel andere stad voor ogen dan de ontwerpers en de bestuurders. Naarmate de welvaart toenam, was men minder genegen om blij te zijn met iedere aangeboden woning. Bewoners werden mondiger en stelden zich kritischer op ten opzichte van hun stadsbestuur, ten opzichte van het ambtelijk apparaat van hun gemeente en ten opzichte van stedenbouwkundigen en architecten. Tegelijkertijd gingen gemeenteraden hun taak als controlerend orgaan steeds serieuzer opvatten, en wierpen zich steeds vaker op als volksvertegenwoordiger. Bewoners kregen steeds makkelijker toegang tot raadsleden. Zowel bewoners als raad kregen meer inspraak in plannen; het werd steeds minder gebruikelijk om plannen zonder meer uit te voeren. In de binnensteden voerden georganiseerde burgers, vaak samen met architecten, actie tegen de grootschalige plannen die de overheid samen met projectontwikkelaar maakte. Dat leidde tot de opkomst van een inspraakcultuur,

---

¹⁷ Forum (1959), no. 7.

niet alleen in binnensteden en de te vernieuwen negentiende-eeuwse woonwijken, maar ook in stedelijke uitbreidingsgebieden. Deze gaf vorm aan de eerder door bijvoorbeeld de Forum-groep en John Habraken geformuleerde behoefte aan een meer geïntegreerd planproces. Architectuur moest niet meer alleen door architecten worden ontworpen en vervolgens gebouwd en overgedragen aan de gebruikers. Volgens met name Van Eyck moest de architect optreden als een intermediair die in samenspraak met bewoners vorm gaf aan de woning en de woonomgeving. De participatie van bewoners, of toekomstige bewoners, nam allerlei vormen aan. In sommige gevallen werd bewoners de mogelijkheid geboden voor rechtstreekse invloed op het ontwerpproces, door individuele woonwensen te kennen te geven aan de architecten.¹⁸

Dit leidde ertoe dat veel uitbreidingswijken in de jaren zeventig en tachtig niet in een keer werden ontworpen. Soms begon men met het ontwerpen van een modernistische uitbreiding, die onder invloed van inspraak in de loop van de tijd werd vervangen door steeds kleinschaliger ontwerpen, om uiteindelijk te eindigen in een bloemkoolwijk.

'Beleving': psychologie en esthetiek van de stad

Het gebruik van de historische stad als inspiratiebron voor in de contemporaine stedenbouw leidde ook tot onderzoek naar de interactie tussen de mens en zijn omgeving. Daarmee kwam er aandacht voor onderzoek naar de menselijke perceptie ('beleving') van architectuur en steden. Onder invloed van stedenbouwkundigen als Kevin Lynch en Gordon Cullen wilde men terug naar een leesbaar en beleefbaar stedelijk landschap, dat uit meer bestond dan een repetitie van gelijkvormige eenheden. Lynch en Cullen waren stedenbouwkundigen, maar betrokken de menselijke perceptie van steden nadrukkelijk in hun werk. Cullen richtte zich op het stedelijk landschap ('townscape') als visuele compositie. Hij

---

¹⁸ De Vreeze 1993, 422-425.

gebruikte vanaf 1961 de term 'serial vision' om de ervaring van het lopen door een (historische) stad te beschrijven en wilde die inzetten bij het ontwerpen van nieuwe steden.

Ook in Nederland werd de waarnemingspsychologie deel van de onderbouwing van ontwerptheorieën. Zo publiceerde de psycholoog C. Steffen in het stedenbouwkundige tijdschrift *Plan* in 1976 een artikel waarin, uitgaand van het begrip *arousalniveau*, aan stedenbouwkundigen werd voorgesteld om de overdaad van zich herhalende elementen af te schaffen.¹⁹ Steffen biedt een wetenschappelijke onderbouwing van de op zichzelf eenvoudige constatering dat functionalistische wijken er niet 'gezellig' uitzien. Volgens Steffen moest de mate van (visuele) complexiteit van het stadsbeeld binnen bepaalde marges vallen om een stad of stadsdeel tot een acceptabele omgeving voor de bewoners te maken. Op plaatsen waar een bepaald minimum niet werd gehaald – zoals in sommige naoorlogse wijken – werden bewoners geconfronteerd met 'verveling, depressiviteit, prikkelbaarheid, nerveuze gespannenheid en emotionele uitbarstingen'. Teveel van het goede kon overigens leiden tot mogelijk nog grotere problemen: *cognitive overload*, het overvoeren van de zintuigen met informatie, kon volgens Steffen leiden tot vervreemding, agressie en uitsluitend oppervlakkige contacten met de medemens. Vooral in Amerikaanse steden zouden deze symptomen zich op grote schaal voordoen, maar blijkens de illustraties bij het artikel zat ook de argeloze wandelaar op het Kleine-Gartmanplantsoen (bij het Leidseplein in Amsterdam) in de gevarenzone. Conclusie voor de ontwerp-praktijk: een functionalistisch stadsdeel met een orthogonale, repeterende verkaveling en gevels bestaand uit een herhaling van identieke elementen geeft te weinig visuele prikkels. De aanbevelingen voor architecten die Steffen geeft vertonen opmerkelijke gelijkenis met de architectuurpraktijk vanaf de jaren zeventig: afwisseling in stedelijke ruimtes en bouwvolumes moest worden bereikt door geleiding van gevels en verschillen in vorm, plasticiteit, textuur en kleur. Dat betekende dat de buitenkant van een gebouw (weer) meer

---

¹⁹ Steffen 1976.

moest zijn dan de simpele expressie van het functionele programma. De gevel werd vanaf die tijd weer opgevat als een vormgevend element van de stedelijke ruimte. Dit idee werd een van de grondslagen van het stedenbouwkundig ontwerp in de jaren zeventig, en dus ook van de bloemkoolwijken. Maar niet alleen de belevingspsychologie van steden had invloed, ook de sociologie was cruciaal. Het internationale modernisme bracht een even internationale tegenbeweging op gang, die de bestaande steden wilde vrijwaren van de grootschalige sloop en terug wilde naar een architectuur en stedenbouw die reageerde op het verleden. De opkomst van een sociologie die ook actief participeerde in planningsprocessen, leidde tot de opkomst van nieuwe, meer op het collectief en op sociale interactie gerichte woonvormen. Deze beweging, waarvan de Amerikaanse sociologe Jane Jacobs de bekendste voorvechtster was, heeft grote invloed gehad, niet alleen bij de beweging die zich verzette tegen de cityvorming in de oude binnensteden, maar ook bij het ontwerpen van uitbreidingswijken in de jaren zeventig en tachtig.

Herkenbaarheid en kleinschaligheid: toepassing in de praktijk

Al in de jaren zestig werden wijken aangelegd, waarin een nieuwe koers zichtbaar was. Deze werden weliswaar uitgevoerd in de rechthoekige structuren en de strakke architectonische vormtaal van de CIAM, maar het aandeel hoogbouw was veel lager, de openbare ruimte had een meer omsloten en intiem karakter, en de scherpste kantjes werden van de modernistische architectuur afgeslepen, bijvoorbeeld door de herintroducie van baksteen als gevelmateriaal. De Eindhovense wijk 't Hool, centraal gelegen in het grootschalige uitbreidingsgebied Woensel, is een voorbeeld van een late wederopbouwwijk waarin die nieuwe ontwikkelingen zichtbaar zijn.²⁰ Medewerkers van het NatLab hadden in 1961 een eigen

woningbouwvereniging opgericht en hadden architect Jaap Bakema gevraagd een wijk te ontwerpen die afweek van de door hen als te grootschalig en anoniem ervaren naoorlogse stedenbouw. Deze gang van zaken was een gevolg van het feit dat de gemeente Eindhoven de snelle groei van Philips niet bij kon benen. De medewerkers van het NatLab besloten toen het heft in eigen handen te nemen. De bemoeienis van bewoners was in deze tijd nog nieuw, maar zou later een standaardonderdeel van het planproces worden. Ook op dit punt was de wijk zijn tijd vooruit. De wijk werd gebouwd tussen 1968 en 1972. 't Hool werd door hoogbouw aan de randen afgesloten van zijn directe omgeving. Binnen die randen kreeg de wijk een structuur van hoven, waarin kleinschalige woonblokken, met een grote diversiteit aan patio-, drive-in- en split-levelwoningen waren geïntegreerd in een groene omgeving. De buitenruimte rond de woningen was ontworpen als overgangszone tussen de woning en de stad, met entreenissen, muurtjes en pergola's. Op verzoek van de bewoners wist Bakema een wijk te creëren waarin een zekere mate van kleinschaligheid en intimiteit niet alleen werden bereikt door de zorgvuldig vormgegeven overgangen tussen de architectuur en de openbare ruimte, maar ook door de hoofdstructuur, waarin een kernwandgebouw de wijk als het ware omarmt.

Een andere wijk waarin elementen te zien zijn die later veelvuldig terug zouden komen is de Doelakkers in Hilvarenbeek, in 1964 ontworpen door de stedenbouwkundige Willem Wissing. Wissing had al in de jaren 1955-1962 wijken ontworpen die werden ontsloten door woonpaden. Dat idee was oorspronkelijk afkomstig uit de Verenigde Staten, waar architecten al voor de Tweede Wereldoorlog moesten inspelen op massaal autogebruik bij de ontwikkeling van woonwijken. Feitelijk ging het om een aan de auto aangepaste versie van het oorspronkelijk in Engeland bedachte concept van de Garden City. In Radburn, New Jersey werd in 1929 voor het eerst een systeem toegepast van doodlopende woonstraten, waarbij de woningen eenzijdig aan doodlopende parkeerhoven lagen. Radburn zou een veel nagevolgd voorbeeld worden. De Doelakkers was er een van. In de wijk, bedoeld voor de huisvesting van forenzen uit Tilburg, paste Wissing een

---

²⁰ Van der Hoeven 2016; 't Hool is een van de 30 gebieden van nationaal belang uit de wederopbouwperiode: Blom 2013.

verkeerssysteem toe dat sterk doet denken aan dat van veel bloemkoolwijken: de interne hoofdontsluiting gebeurt via slingerende hoofdwegen, die naar doodlopende parkeerhoven leiden, waar de woningen

aan gesitueerd waren. Op basis van zijn verkeersstructuur is deze wijk te beschouwen als een van de eerste bloemkoolwijk van Nederland.

Hoofdstuk 3 Vorm en functie van de bloemkoolwijk

Stedenbouwkundige opzet

De ideeën die opgang hadden gemaakt in de jaren zestig werkten op uiteenlopende manieren door in het ontwerp van woonwijken. Nieuwe woonwijken werden in de jaren zeventig en tachtig gebouwd in vele soorten en maten. Vanaf het midden van de jaren zeventig werd laagbouw de norm voor de Nederlandse uitbreidingswijk. Deze ontwikkeling werd onder meer mogelijk door de toename van de welvaart, de invoering van de individuele huursubsidie in 1975 en ander overheidsbeleid. Bij dat laatste moet vooral gedacht worden aan het programma voor experimentele woningbouw en de oprichting van de Stichting Nieuwe Woonvormen in 1968. Met steun van het ministerie van Volkhuysvesting en Ruimtelijke Ordening werd experimentele woningbouw gelanceerd, bedoeld om alternatieven te creëren voor de naoorlogse woonwijken. Voorbeelden zijn de Kasbah in Hengelo (1969-1973) en de Kubuswoningen in Helmond (1972-1976) en Rotterdam (1978-1984) van de architect Piet Blom.²¹ Dit programma wierp zijn vruchten af, niet alleen binnen het programma zelf, maar ook in toenemende differentiatie van woningplattegronden en het streven naar flexibele en aanpasbare woningen.²² De bloemkoolwijken liggen over het algemeen op ruime afstand van de stedelijke centra en zijn daarom in de eerste plaats gericht op de auto. Net als vrijwel alle naoorlogse wijken werden de bloemkoolwijken omgeven door een ruim bemeten (auto)infrastructuur en meestal voorzien van even ruim bemeten groen. De dichtheid van de bebouwing wisselt sterk: sommige buurten zijn uitgesproken groen, andere hebben buiten de privétuinen een stedelijk, stenig aanzien. Vooral in de buurt van stations of andere voorzieningen zijn wijken te vinden met een uitgesproken

stedelijk karakter, met minder of nauwelijks groene en hoge woningdichtheden in middelhoogbouw. Maar het groene karakter overheerst in de meest bloemkoolwijken. De meeste hebben daardoor nauwelijks of geen façade naar buiten. De wijken gaan op in het groen en het omringende landschap. Veel bloemkoolwijken zijn naar binnen gekeerd en er zijn hooguit wat onopvallende achtergevels te zien tussen het groen, soms met allerlei aanbouwen, schuttingen en schuurtjes. Afwezigheid is eigenlijk het belangrijkste kenmerk van de architectuur van bloemkoolwijken. Er is uitdrukkelijk niet gestreefd naar een al te nadrukkelijke, laat staan een monumentale architectonische uitdrukkingsvorm naar buiten toe: het organisch georganiseerde geheel is belangrijker dan de expressie van het individuele gebouw. Het ging om de structuur en het aanzien van het geheel, niet om beeldbepalende gebouwen. De structuur van de wijken uit de jaren zeventig contrasteert sterk met die van oudere naoorlogse wijken. Deze hadden een hiërarchisch geordende maar open, doordringbare structuur: vanaf de hoofdonthuizingen voor auto en openbaar vervoer werden de wijken doorsneden door een orthogonaal, overzichtelijk stelsel van wegen en paden voor de verschillende verkeerssoorten, van lokaal autoverkeer tot fietsers en voetgangers. De wijken waren omgeven door infrastructuur en groen, maar hadden tegelijkertijd een duidelijk gezicht naar buiten.

De bloemkoolwijken werden opgedeeld in kleine eenheden, ruimtes en volumes, in een schikking die werd gekenmerkt door een maximale mate van onregelmatigheid. Lange lijnen werden vermeden, doorgaande routes verdoezeld en doorzichten over te lange afstanden werden vermeden.

Veel stadsuitbreidingen hebben een wijkontsluiting in de vorm van een ringweg rond of door de wijk. Vanaf die ringweg lopen veelal slingerende, doodlopende straten naar de clusters van woonerven. In tegenstelling tot de oudere wijken, waar verkeerssoorten

²¹ Abrahamse, Van Mil en Rutte 2014, p. 252.

²² De Vreeze 1993, pp. 400-425.

werden gescheiden, kan het autoverkeer in de meeste bloemkoolwijken tot in de woonerven komen. Door de introductie van het woonerf als specifiek juridisch verkeersregime en allerlei fysieke maatregelen, zoals bochten, borden en drempels, werd de snelheid van het verkeer aan banden gelegd. Hierdoor kon de auto onderdeel blijven van de dagelijkse leefomgeving.

De entrees van de woningen zijn gericht op de woonerven. De woonkamers werden veelal georiënteerd op de privétuin, zodat aan de kant van het openbaar gebied vaak een zeer gesloten gevelbeeld ontstond. Bergingen en keukens werden vaak aan de voorkant gelegd. Het leven in de bloemkoolwijken speelt zich af binnen de kleinste eenheden, de woonerven. Die worden omsloten door woningen en zijn zo opgezet dat de ruimtelijke structuur van het geheel vanuit die woonerven niet te beleven is.

Funcziemenging

Onderlinge verwevenheid van functies werd gezien als een van de meest essentiële kenmerken van de stedelijke samenleving, zowel door de Forum-groep als door de stadssociologen. Menselijke activiteiten konden daarom niet worden ondergebracht binnen een 'statisch-functioneel patroon'.²³ Het idee dat aparte functies op aparte plekken of in aparte gebouwen moesten worden ondergebracht werd door de Forum-generatie gezien als fundamenteel onjuist. Deze nieuwe gedachte werd in de praktijk gebracht, bijvoorbeeld door het ontwerpen van 'multi-purpose gebouwen', zoals't Karregat in de Eindhovense wijk Herzenbroeken of de Agora in Lelystad, beide ontworpen door de architect Frank van Klingereren. Dat soort gebouwen moest worden ontdaan van vormgeving: een soort non-architectuur met een neutraal karakter, waarin alle mogelijke functies konden worden opgenomen. In tegenstelling tot de architecten van de Delftse School of de Nieuwe Zakelijkheid mochten architecten zichzelf geen formele beperkingen meer opleggen. Er was behoefte aan neutrale, vrij invulbare structuren.

---

²³ De Boer en Luursema 1974.

Op de schaal van de wijk bleek de praktijk een stuk weerbarstiger. Eigenlijk wijken de meeste bloemkoolwijken in programmatisch opzicht niet of nauwelijks af van de gemiddelde wederopbouwwijk. Hun functionele hoofdopzet is identiek: buiten de gebruikelijke voorzieningen zijn er geen andere functies te vinden dan wonen. Van functiemenging of zo men wil stedelijk leven is in de gemiddelde bloemkoolwijk geen sprake, ondanks alle goede bedoelingen.

Terug naar de straat

Een van de kritiepunten op het modernisme betrof het verloren gaan van de straat als ontmoetingsruimte. Vanaf het midden van de jaren vijftig was al gepleit voor een terugkeer van de straat als ontmoetingsplek door Niek de Boer, onder andere stedenbouwkundige van de gemeente Emmen. Hij vond dat het doorgaande autoverkeer veel te prominent aanwezig was in wijken. Zijn oplossing was het woonerf, voor het eerst toegepast in wijk Emmerhout. Door de lage dichtheid, de grote hoeveelheid groen en de stedenbouwkundige opzet komt het idee van de straat in een bloemkoolwijk slechts in zeer beperkte mate overeen met dat van een traditionele straat, met rooilijnen die de overgang tussen openbare weg en particulier eigendom markeren en gebouwen die met de voorgevel op de openbare ruimte zijn georiënteerd.

Zoektocht naar eigenheid

Er is geprobeerd om de jaren zeventig-wijken een zekere eigenheid of identiteit mee te geven. Het feit dat veel bloemkoolwijken deel uitmaken van groeikernen heeft ook bijgedragen aan de wil om de uitbreidingen zekere dorpsheid te verlenen. Soms werd daarvoor een aanleiding gevonden in de locatie, zoals bij Almere Haven, dat vormgegeven werd als een Zuiderzeestadje met een haven aan het Gooimeer, soms uit het landschap, zoals Utrecht Lunetten, waar historische vestingwerken als aanleiding dienden voor het ontwerp, en soms werd die schijnbaar zonder aanleiding opgelegd, zoals in de Groningse wijk Lewenborg,

waarbij de opzet en de straatnamen verwijzen naar een schip. Bij de zoektocht naar afwisseling en herkenbaarheid werd waar mogelijk gebruik gemaakt van het in het landschap aanwezige reliëf en andere al aanwezige landschapselementen, zoals bomen, houtwallen, sloten, vaarten of militaire werken. Het was niet langer vanzelfsprekend dat het onderliggende landschap werd uitgewist om een tabula rasa te creëren, hoewel er nog steeds werd opgehoogd. Als er geen of geen voor hergebruik geschikte landschapselementen waren – zoals bijvoorbeeld in Almere Haven – was er altijd de mogelijkheid om ze aan te leggen: daar werden grachten gegraven in de pas drooggelegde polder. Een van de grondgedachten van Forum, vooral van Van Eyck en Hertzberger, betrof de overgang of 'drempelzone' tussen de woning en de openbare ruimte. Hier werd in de woningbouw van de jaren zeventig veel belang aan toegekend: de overgang van de individuele woning naar de openbaarheid van de stad, de plek waar sociale contacten zich afspelen, werd nadrukkelijk vormgegeven.²⁴ De variatie in de verkaveling en de bebouwing werd gecombineerd met variatie in de buitenruimte. Die kreeg net als de bebouwing een zo onregelmatig mogelijke vorm. We zien ook daar het streven naar afwisseling, tussen verharding en groen, en aankleding van de buitenruimte met allerlei muurtjes, bielzen, plantenbakken, beplanting en speelplaatsen. Ook toevoegingen aan de woningen, zoals bergingen, carports en garages, werden ingezet om afwisseling en geleiding van de buitenruimte te bewerkstelligen.

Architectuur

Een van de verwijten die de ontwerpers van bloemkoolwijken voor de voeten werd geworpen is de uniformiteit en saaiheid van de architectuur: ondanks de behoefte aan afwisseling en de belofte deze tot stand te brengen, worden veel bloemkoolwijken ervaren als een vormeloze plak laagbouw in het groen. Toch is in bloemkoolwijken – voor wie goed kijkt – een zeer breed scala aan

gebouwtypen te zien. Vergeleken met de oudere wijken was in de wijken van de jaren zeventig sprake van diversificatie in de woningtypen, waarbij (premie)koopwoningen en sociale woningbouw werden gemengd binnen de wijk, maar wel in aparte buurtjes. Sommige bloemkoolwijken bestaan uit standaard rijtjeswoningen, al dan niet voorzien van een of meer toegevoegde elementen die een zekere afwisseling teweeg brengen, zoals dakkapellen, loggia's, bergingen, afdakjes, erkers, portieken, carports of garages. In dat geval is vooral de onregelmatige verdeling van die rijtjes over het grondoppervlak het onderscheidende element. Het andere uiterste in de zoektocht naar complexiteit is de typische structuralistische laagbouw uit de jaren zeventig, met verspringende rooilijnen, gevels, bouwhoogten en daklijnen en onregelmatig geplaatste ramen, balkons en overbouwde buitenruimtes en parkeerplekken, soms voorzien van galerijen of binnenstraten die door middel van trappen zijn verbonden met de openbare ruimte. Meestal gaat het om grondgebonden eengezinswoningen, maar er zijn ook appartementen in laag- of middelhoogbouw te vinden, bij uitzondering ook wel in hoogbouw. De gemene deler is de afwezigheid van monumentaliteit, de onnadrukkelijkheid van de architectuur: de gebouwen hebben geen presentie maar gaan op in het grotere geheel. Grote glasvlakken werden niet meer toegepast, niet alleen uit esthetische overwegingen, maar ook omdat de kosten van energie na de oliecrisis van 1973 sterk waren gestegen. De architectuur van de bloemkoolwijken streeft nadrukkelijk naar de kleinschaligheid en herkenbaarheid van historische steden en dorpen, maar al te nadrukkelijke verwijzingen naar de architectuur van het verleden zijn er niet te vinden. De architectuur kent een grote mate van homogeniteit, ondanks het streven naar veelvormigheid en afwisseling en de toegenomen diversiteit aan woningtypes. Net als in de wederopbouw werd vooral met grote bouwstromen gewerkt, waarbij één architectenbureau een gehele wijk ontwierp, of wijken werden opgedeeld in grote clusters, die door één architect werden ontworpen. Postmoderne architectuur, die verwees naar een historische architectonische

²⁴ Van Ulden, Heussen en Van der Ham 2015.

beeldtaal, met symmetrie in façades en in veel gevallen voorzien van historische elementen, zoals timpanen of zuilen, waren in de Nederlandse volkswoningbouw, en dus ook in de bloemkoolwijken, geheel afwezig. Deze kwamen eerst op in particuliere opdrachten, zowel in de woningbouw als in de kantoorbouw. In alle bloemkoolwijken deed de invloed van het modernisme zich gelden. De eerste wijken uit de jaren zeventig werden gebouwd in de beeldtaal van het functionalisme, met rechte hoeken en platte daken. Latere bloemkoolwijken krijgen een onregelmatiger architectuur, maar de invloed van de modernisten bleef sterk: historiserende architectuur deed pas (veel) later weer zijn intrede in de Nederlandse woningbouw. Ondanks alle pogingen om herkenbaar en individueel te bouwen bleef de

architectuur van de bloemkoolwijk behoorlijk uniform, vooral in de schrale jaren tachtig, toen de woningbouw voor bijna 100% uit sociale huur bestond. Het groen, dat inmiddels enkele decennia lang de tijd heeft gehad om uit te groeien, en het grote (en soms toegenomen) aantal parkeerplaatsen nemen in het beeld een even belangrijke plaats in als de gebouwen. Woningen liggen vaak met de gesloten gevel naar het woonerf; het meer open geveldeel ligt aan de eigen tuin. Ook het kleur- en materiaalgebruik draagt bij aan de onopvallendheid van de architectuur: naast het incidentele gebruik van het voor de jaren zeventig kenmerkende betonsteen en grindbeton wordt het beeld vooral bepaald door baksteen, hout en pannen- of asbestdaken, meestal in gedempte bruin- en grijs tinten.

Hoofdstuk 4 Het einde van de bloemkoolwijk: 'hoe het eigenlijk niet moet'

De toegenomen variatie in woningtypen en architectuur had geleid tot sterke kostenstijgingen in de woningbouw. Tegelijkertijd ging het slechter met de Nederlandse economie. De eerste oliecrisis in 1973 had al invloed op de bouw, maar het effect van de tweede oliecrisis in 1979 en de daarop volgende economische crisis bleek vele malen groter. Een groot deel van de architecten, zo'n veertig procent, kwam zonder werk te zitten of moest tegen een lage beloning aan de slag in de stadsvernieuwing. De hoge rente (die opliep tot boven de dertien procent in het begin van de jaren tachtig) leidde tot het wegvallen van investeringen door projectontwikkelaars en beleggers en een stop op de particuliere woningbouw. In 1981 moest radicaal worden ingegrepen om die kosten te beheersen. De rijksoverheid ging bezuinigen.²⁵ In het begin van de jaren tachtig nam de financiële ruimte voor woningbouw snel af. Dankzij sociaal-democratische staatssecretarissen van volkshuisvesting als Jan Schaefer en Marcel van Dam werd toch geld vrijgemaakt om door te bouwen aan de stadsvernieuwing en sociale huurwoningen. Daarbij werd een versobering van het ontwerp opgelegd. Elementen die variatie moesten brengen in de bloemkoolwijken, maar die in de uitvoering extra geld kostten, zoals verspringende rooilijnen, experimentele woningplattegronden en onregelmatige bouwvormen, waren als eerste aan de beurt.²⁶ Ook vanuit de hoek van ontwerpers kwam steeds meer kritiek. De bloemkoolwijk werd in niet mis te verstane termen afgeserveerd door polemisch ingestelde architecten, die hun pijlen richtten op de onnadrukkelijke architectuur van de bloemkoolwijken. Het architectuurdebat, dat altijd al in stevige termen werd gevoerd, verhardde nog verder onder invloed van de crisis. Een vroege kritiek van architect Wytze Patijn dateert uit 1977, toen hij in het tijdschrift *Wonen/TABK* het artikel *De nieuwe eentonigheid* publiceerde. In zijn

ogen werd was "elke poging om het probleem van de eentonigheid in de moderne stedenbouw te doorbreken door het maken van meer variatie in de onderdelen (bijvoorbeeld woningen) geen oplossing (...) omdat deze variatie het karakter van herhaling, maar nu van telkens net iets andere elementen, blijft behouden. De stereotype sensatie van herhaling zal blijven optreden, zolang de stedenbouwkundige elementen niet opgenomen zijn in een samenhangend geheel. Meer variatie, differentiatie, afwisseling, diversiteit, enzovoort, in woningen kan met betrekking tot het probleem van de saaiheid en de eentonigheid slechts een boemerangeffect hebben. De saaiheid van de nieuwe woongebieden kan daarom alleen opgelost worden door een stedenbouwkundig concept, waarin de diverse stedelijke functies in samenhang met elkaar vorm gegeven worden".²⁷ Hier raakt Patijn aan het probleem dat bloemkoolwijken, net als alle andere naoorlogse suburbs, nauwelijks andere functies bevatten dan wonen, en dat geen woonwijk uiteindelijk een levendig stedelijk geheel zal zijn. Ondanks de wil om afwisseling en levendigheid te creëren, was het functionele programma van de bloemkoolwijken identiek. Functiemenging was ten enenmale afwezig. Alleen in de vormgeving kon worden gestreefd naar afwisseling. De bloemkoolwijken zijn uiteindelijk, ondanks de pretentie van kleinschaligheid, een resultaat van de door de rijksoverheid gestuurde ruimtelijke ordening, en onderdeel van een programma van honderdduizenden woningen. De architect Carel Weeber formuleerde een en ander iets kernachtiger. Hij verving twee jaar na Patijn de formulering 'nieuwe eentonigheid' door 'Nieuwe Truttigheid', die zou bijdragen aan een snelle cultuuromslag in de Nederlandse stedenbouw. Weeber: "In de bouwpraktijk leidde de democratiseringsgolf bij architecten tot schuldgevoelens en onzekerheid en werd

²⁵ De Vreeze 1993, pp.445-451.

²⁶ Ubink en Van der Steeg 2011, pp. 35-39.

²⁷ Patijn 1977, p. 6.

het ontwerpen in het vervolg begeleid en (voorzover) toegelicht in het jargon van de mens- en maatschappijwetenschappen. De woorden herbergzaamheid, identificatie, beleving, ontmoeting, herkenbaarheid, behoeften, oriëntatie, participatie, werden geacht in de vormgeving gerepresenteerd te kunnen worden. Hieruit ontstond na enige tijd, met name door toedoen van de Stichting Nieuwe Woonvormen (een betere naam zou achteraf zijn geweest: Nieuwe Dakvormen), een nieuwe stijl; de Kleinschaligheid, ook wel de Nieuwe Truttigheid genoemd²⁸. Weeber kwam ook terug op het punt dat eerder door Patijn was geponeerd: de eenvormigheid ondanks alles van de architectuur van de jaren zeventig: "Slechts één beeld wordt gevarieerd onder de noemer kleinschaligheid en werkelijk eigenlijke beeldkwaliteiten van de architectuur worden daarbij verwaarloosd of ontkend. De beelddifferentiatie is geringer dan ooit. Bij deze nieuwe stijl, de Truttigheid, wordt de kleinschaligheid gepresenteerd door structurele onduidelijkheid; onruimtelijke objectmatigheid, formele willekeur, ongenueanceerde springerigheid en kappen in alle mogelijke richtingen, natuurlijke aardse kleuren en materialen – een en ander gedekt door inspraak. Het bouwprodukt is nu gereduceerd tot maatschappelijk verdovingsmiddel"²⁹. Umberto Barbieri trok in hetzelfde nummer van *Plan* zijn conclusie over het 'truttisme', dat aan het rijtje van afgeschreven architectonische ideologieën kon worden toegevoegd. Volgens Barbieri had het "een positieve uitwerking gehad: het heeft namelijk laten zien hoe het eigenlijk niet moet"³⁰. Weebers krachtig geformuleerde typering van de architectuur en de stedenbouw van de jaren zeventig maakte de weg vrij voor een nieuwe vormentaal, die vooral gebaseerd was op beelden uit het glorieuze modernistische verleden van de vooroorlogse jaren. Het model van de bloemkoolwijk werd verlaten. Woonwijken kregen een heel andere opzet, waarin de lange lijnen van het West-Nederlandse polderlandschap veelal als uitgangspunt dienden. De orthogonale structuur van de Flevopolder werd de

²⁸ Weeber 1979, p. 29.

²⁹ Weeber 1979, p. 30-31.

³⁰ Barbieri 1979, p. 46.

basis voor het ontwerp van Almere-Buiten, waaraan vanaf 1980 werd getekend. Andere wijken ontleenden hun structuur en karakter aan de veenontginningen of droogmakerijen waarin ze lagen. Voorbeelden zijn Prinsenland in Rotterdam, Nieuw Sloten in Amsterdam of Westwijk in Amstelveen. Ook in de architectuur keerde men terug naar strakkere lijnen, vaak gebaseerd op het vooroorlogse modernisme. In de Amsterdamse wijk Venserpolder kreeg Weeber de kans te laten zien wat hij bedoelde: op een strak grid werden rijen gesloten bouwblokken van op een grote schaal neergezet. Pas na 2000, terwijl de Vinex in uitvoering was, kwam er langzamerhand interesse in de stedenbouw van die jaren. De generatie die was opgegroeid in de wijken uit de jaren 1970-1980 werd volwassen. Dat resulteerde in een aantal onderzoeken, die leidden tot tentoonstellingen en boeken. In een aantal wijken begon de fysieke slijtage toe te slaan, wat ook leidde tot onderzoek en op een aantal plekken tot maatregelen op het gebied van wijkvernieuwing.

Besluit

De bloemkoolwijk is nog altijd een omstreden product van de Nederlandse volkshuisvesting. Voor veel mensen, niet alleen voor architecten en stedenbouwkundigen is de bloemkoolwijk een achterhaald relict uit een lang vervlogen tijd. De meeste bewoners van bloemkoolwijken denken daar heel anders over: de bloemkoolwijken zijn een pretentieloos maar comfortabel en prettig woonmilieu. In tegenstelling tot oudere wijken hebben vrijwel alle bloemkoolwijken de afgelopen decennia doorstaan zonder dat de noodzaak ontstond voor grote ingrepen. Daar moet aan worden toegevoegd dat ook de mogelijkheid daartoe soms ontbrak, niet alleen door hun specifieke structuur maar ook door het feit dat grote aantallen woningen in eigendom van de bewoners zijn. Ondanks de grote verschillen in structuur en stadsbeeld, zijn er ook grote overeenkomsten tussen de bloemkoolwijken, de modernistische wijken die eraan vooraf gingen, en de Vinex-wijken die erop volgen. De hiërarchisch georganiseerde functionele

hoofdropzet is sinds de jaren 1930, toen het Algemeen Uitbreidingsplan voor Amsterdam werd ontworpen, niet wezenlijk veranderd. Woonwijken liggen op afstand van de stedelijke centra maar zijn er buiten de dagelijkse voorzieningen nog steeds grotendeels van afhankelijk, de bereikbaarheid leidt tot een grote mate van afhankelijkheid van de auto, en de woningvoorraad is betrekkelijk homogeen, met een groot aandeel grondgebonden eengezinswoningen. Deze zijn in grote aantallen tegelijk in een bouwstroom neergezet, meestal door institutionele opdrachtgevers. Een zekere mate van monotonie, zowel in architectonische als in functionele zin, is daarom aanwezig in al deze wijken. De bloemkoolwijk ging evenzeer als de eerdere naoorlogse woonwijk uit van het idee dat de vormgeving van de fysieke omgeving grote invloed had op de wijze waarop mensen samen leven. De verschijningsvorm en schaal waarop vorm werd gegeven aan dit streven veranderde sterk, maar de sociale doelstellingen bleven onveranderd. Het idee dat wijken een zekere stedelijkheid en levendigheid zouden krijgen bleek

onhaalbaar: in sommige bloemkoolwijken is de dichtheid weliswaar hoog en heeft de buitenruimte een sterk stedelijk karakter, maar ondanks de oorspronkelijke ambities zullen de wijken het door hun geïsoleerde ligging en monofunctionele karakter altijd afleggen tegen meer centraal gelegen stadsdelen. De huidige problematiek in de bloemkoolwijken – fysieke slijtage van woningen en woonomgeving, parkeerproblematiek en instroom van nieuwe inwoners voor wie de wijken niet ontworpen zijn – is niet te vergelijken met de problematiek in de oudere naoorlogse wijken. Ingrepen in de bloemkoolwijken zullen dan ook niet de omvang en het ingrijpende karakter hebben van de maatregelen die in de oudere wijken zijn en worden genomen. Door hun ruimtelijke structuur en het relatief hoge aantal koopwoningen lenen de wijken zich slecht voor grootschalige ingrepen. De bloemkoolwijken zullen in tegenstelling tot de oudere naoorlogse wijken naar verwachting een veel geleidelijker proces van verandering doormaken.

Literatuur en bronnen

- Abrahamse, J.E., J-B. Hunink, 'Het belang van supervisie', in: J.E. Abrahamse, J-B. Hunink & H. van Dijk, *Spel en tegenspel. Supervisie aan de IJ-oever*, Bussum 2000, pp. 6-22.
- Abrahamse, J.E., Y. van Mil & R. Rutte, '1950-2010 – Explosieve groei: welvaartsstaat, autowegen en sterke toename van het bebouwde oppervlak', in: R. Rutte & J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014, pp. 236-257.
- Barbieri, U., 'De Nieuwe truttigheid is dood, wat nu?' *Plan* 1979, no. 11, pp. 40-47.
- Barzilay, M., R. Ferwerda en A. Blom, *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980*, Amersfoort 2018: <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/pr edicaat-experimentele-woningbouw-1968-1980>.
- Berg, J., 'Lifestyles in de polder', in: J. Berg e.a. (red.), *GeWoon Architectuur. Wonen in Nederland 1850-2004*, Rotterdam 2004, pp. 176-181.
- Birch, E.L., 'Radburn and the American Planning Movement', in: *Journal of the American Planning Association* 46, no. 4 (1980), pp. 424-431.
- Blom, A., B. Jansen en M. van der Heide, *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*, Zeist 2004.
- Blom, A., (red.), *Atlas van de wederopbouw. Nederland 1940-1965*, Rotterdam 2013.
- Boer H. de en E. Luursema, "'t Karregat op weg naar het isolement. Instant centrum voor instant wijk', in: *Wonen/TABK* (1974, no. 7), pp. 23-28.
- Brinkman, M., *Lunetten. Geschiedenis van een Utrechtse nieuwbouwwijk*, Utrecht 2004.
- Cammen H. van der en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Utrecht 2003.
- Cullen, G., *Townscape*, Londen 1961.
- Dijk, H. van, 'Forum', in: S.U. Barbieri (red.), *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983, pp. 146-165.
- Eerhart, B., 'Stedebouw voor het blok gezet. Een blik op 50 jaar ver- en rectekavelen', *Wonen/TABK* (1974) no. 1, pp. 26-30.
- Es, E. van, *Willem Wissing Stedebouwkundige (1920-2008)*, Rotterdam 2011.
- Es E. van en L. Voerman, *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingplannen Interim Saldo*, Amersfoort 2018: <https://cultureelerfgoed.nl/publicaties/st adsvernieuwing-in-stroomversnelling>.
- Hellinga, H., D. van Hoogstraten en A. van der Velden, *Ernest Groosman 1917-1999. Bouwer met grenzeloze ambities*, Rotterdam 2001.
- Hoeven, M. van der, e.a., *Eindhoven. 't Hool. Toonbeeld van de wederopbouw* (gebiedsdocument Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Amersfoort 2016: https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/20_hool_eindhoven.pdf (22 januari 2019).
- Hoog, M. de en R. Stroink, 'Het Nieuwe Land', in: S.U. Barbieri (red.), *Architectuur en planning. Nederland 1940-1980*, Rotterdam 1983, pp. 225-230.
- Meulendijks, T., *De weg terug vinden in de bloemkoolwijk: zoektocht naar een nieuwe stedelijke vernieuwingsroute. Een onderzoek naar de huidige problematiek en aanpakstrategieën voor de stedelijke vernieuwing van bloemkoolwijken* (MA thesis), Nijmegen 2010.
- Patijn, W., 'De nieuwe eentonigheid. Maximale woningdifferentiatie', *Wonen/TABK* (1977) no. 13, pp. 5-12.
- Reijndorp, A., L. Bijlsma, I. Nio en R. van der Wouden, *Nieuwe steden in de Randstad. Verstedelijking en suburbaniteit*, Den Haag (PBL) 2012.
- Ruler, D.A. van, 'Een stad neemt het plan dat zij waard is', *Plan* (1970) no. 2, pp. 72-77.
- Rutte R. & J.E. Abrahamse (red.), *Atlas van de verstedelijking in Nederland. 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014.
- Schmal, H., 'Stedelingen in het Gooi. Vestiging van de zeventiende tot de twintigste eeuw', *Maandblad Amstelodamum* 84 (1997), pp. 99-107.
- Steffen, C., 'Psychologische aspecten van complexiteit', *Plan* (1976) no. 3, p. 18.
- Ubink M. en Th. van der Steeg, *Bloemkoolwijken: analyse en perspectief*, Amsterdam 2011.

Ulden, E. van, D. Heussen en S. van der Ham, *De stoep. Ontmoetingen tussen huis en straat*, Rotterdam 2015.
Vreeze, N. de, *Woningbouw, inspiratie en ambities. Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Almere (Nationale Woningraad) 1993.
Wagenaar, C., *Town planning in the Netherlands since 1800. Responses to*

Enlightenment Ideas and Geopolitical Realities, Rotterdam 2011.
Wagenaar, C., N. Mens e.a., *De toekomst van de bloemkoolwijken*, Rotterdam 2008.
Weeber, C., 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als rationele planning', *Plan 10* (1979) 11, pp. 26-35.

Voorbeelden Bloemkoolwijken

Peelo, Assen 3180	afb. 1
Colmschate, Deventer 3148	afb. 2
Huizermaat, Huizen 3195 3212 3224 3239	afb 3 t/m 6
Bornholm, Hoofddorp 3186 3190	afb. 7 t/m 8
Lewenborg, Groningen 3163 3176	afb. 9 t/m 10
Hilversumse Meent, Hilversum 3118 3127	afb. 15 t/m 16
Merenwijk, Leiden 3361 3368 3382 3386	afb. 11 t/m 14
Almere Haven 3286 3290	afb. 17 t/m 18
Lunetten, Utrecht 3308 3320 3322 3334	afb. 19 t/m 22
De Maten, Apeldoorn 3134 3140	afb. 23 t/m 24

Peelo, Assen

Colmschate, Deventer

Huizermaat, Huizen

Huizermaat, Huizen

Bornholm, Hoofddorp

Lewenborg, Groningen

Merenwijk, Leiden

Merenwijk, Leiden

Hilversumse Meent, Hilversum

Almere Haven

Lunetten, Utrecht

Lunetten, Utrecht

De Maten, Apeldoorn

